

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԸ ԱՆՑԵԱԼՈՒՄ

Մեր կաթուղիկ հայրերը մեծ ծառայութիւններ են մատուցել մեր պատմութեան և գրականութեանը վերջին քսան և հինգ տարուայ ընթացքում, բայց նրանց տպարանից շատ քիչ գրքեր են դուրս եկել, որ բոլորովին զերծ լինին նեղ կրօնական ոգուց: Շատ գնահատելի տշխատութիւններ յաճախ կորցնում են իրենց նշանակութիւնը այն պատճառով, որ շատ արժէքաւոր գրքերում այսուամենայնիւ մենք հանդիպում ենք ոտնձգութիւնների լուսաւորչական եկեղեցու դէմ:

Այս անգամ մենք առիթ ունինք խօսելու և գլխաւորապէս ծանօթացնելու մի գլքի բովանդակութեան հետ, որ թէև ոչ կաթուղիկ հոգեւորականի, այլ կաթուղիկ մի հայի գրուածք է, բայց ամբողջ հայութեան համար մի շատ գնահատելի գործ է և հայ գրականութեան պարծանքներից մինը պէտք է ընդունել ու ազատ է յիշեալ պակասութիւններից:

Երկու տարի սրանից առաջ Վենետիկի սուրբ Ղազարու վանքի տպարանից լոյս աշխարհ եկաւ Միքայէլ փաշա Փորթուգալի ուսումնասիրութիւնը, որ կրում է «Եղիշէ վարդապետի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին և ըննադատութիւնը» վերնագիրը: Այս գիրքը այնքան հարուստ է իւր բովանդակութեամբ և այնքան հետաքրքրական, որ սեպուհ պարտականութիւն ենք համարում մեր ընթերցողներին հաղորդելու նրա մասին գէթ ամենահամառօտ տեղեկութիւններ: Լիովին ծանօթացնել այս գրքի հետ անկարող ենք, օրովհետեւ գիր-

քը մօտ հինգ հարիւր երեսից բաղկացած մի մեծահատոր աշխատութիւն է և այնքան կարևոր մի հետազոտութիւն, որ միմիայն անմիջական ընթերցանութիւնը կարող է այս մասնագիտական գրքի մասին արժանաւայել հասկացողութիւն տալ:

Գիրքը բաղկացած է երկու մասերից: Առաջին մասը, որ նախագրութիւն է կոչուած, ընդունում է Եղիշէին իբրև մատենագիր և պատմաբան, խօսում է Յազկերտի մեծ նախարարապետ և խորհրդատու Միհրնբութհի, Յազկերտի, Մասանեան իշխանութեան, Արևելեան կայսրութեան և Թէոդոս յոյն կայսեր, Վասակի, Հայոց քաղաքակրթութեան և Եղիշէի կենսագրութեան ու նրա ուրիշ գրականների մասին: Նոյն այս առաջաբանի մէջ գիտնական փաշան ամփոփել է պարսից լեզուի և կրօնի մասին իւր ժամանակուայ գիտնական տեղեկութիւնները հետաքրքրական նկատողութիւններով հանդերձ:

Գրքի երկրորդ բաժինը պարունակում է Եղիշէի պատմութեան բնագիրը հեղինակի բազմաթիւ պատմական, լեզուագիտական, աշխարհագրական և այլ քննական հարուստ ծանօթութիւններով, բայատրութիւններով և համեմատութիւններով:

Առաջին միտքը, որ ծագում է ուշագիւր ընթերցողի գլխում, այս գիրքը կարգալուց յետոյ՝ այն է, որ հայ ազգի պատմական վիճակը, նրա հոգեբանութիւնը, նրա բնաւորութիւնը, նրա քաղաքական դրութիւնը կարծես մի մաղիչափ չէ փոխուել Եղիշէի օրերից, այսինքն հինգերորդ դարու կիսից մինչև մեր օրերը: Նոյն հալածանքները, նոյն Յազկերտները, նոյն հայութեան ուսոխ կուսակալները և հայութիւնը ոչնչացնելու ձգտումները, նոյն յուսահատական և ուժգին դիմադրութիւնը, նոյն երկպառակութիւնները, քաղաքական խեղքի նոյն պակասութիւնը մեր ազգի մէջ, որպէս և մեզ տիրող ազգերի կողմից հայի էական յատկութիւնների կատարեալ անգիտութիւնը, նոյն կռիւը ձեռք բերած քաղա-

քակրթութեան համար և հոգևորականութեան կատարած դերը: Այս բոլոր երևոյթների գիտնական մի որոշ բացատրութիւն սակայն մենք գտնում ենք Միքայէլ փաշայի աշխատութեան մէջ:

Հայաստանը իւր աշխարհագրական դիրքի շնորհիւ միշտ գտնուել է զօրեղ հարևան պետութիւնների մէջ տեղ, իսկ ներքուստ բաժանուած լեռներով բազմաթիւ գաւառների: Հիւսիսից էլ հարևան է ունեցել կիսավայրենի ցեղեր: Երկրի մէջ չէ եղել մի որևէ լայն և բաւականաչափ տափարակ գաւառ, ուր կարողանար զարգանալ պետական մի որևէ հաստատուն կազմակերպութիւն և նուաճէր միւս իշխանութիւնները: Այս պատճառով Հայաստանի պետական կազմակերպութեան նախնական ձևը Նդիշէի նկարագրած ժամանակի հէնց սկզբից տանտօտիրական էր (феодалъный), ուր իշխանները երկրի անկախ սեփականատէր են եղել և տնտեսական կապ են ունեցել թագաւորական տոհմի հետ, եթէ երբևիցէ թագաւորը մինչև անգամ մի կարճ ժամանակով կամեցել է ինքնիշխան լինել: Երկիրը խիստ կերպով բաժանուած լինելու պատճառով ամեն մի գաւառի իշխան և ժողովուրդ խիստ տարբերուել է միւս գաւառներից իւր բնաւորութեամբ, որից առաջացել է հայի ծայրահեղ անհատականութիւնը, իսկ միւս կողմից էլ անկախութեան սէր և սէր դէպի տեղական հայրենիքը: Այս է եղել պատճառ, որ ոչ մի աղգի մէջ այնպէս խիստ կերպով չէ զարգացած գաւառական հայրենասիրութիւնը, որպէս հայի մէջ: Քրիստոնէութիւնը ընդունելուց յետոյ հոգևորականութիւնը շատ շուտով մեծ ոյժ ստացաւ այն պատճառով, որ կրօնը տարածուել է բոլոր գաւառներում և հոգևորականութիւնը բնականաբար աւելի շատ է գործ ունեցել գրքի և գիտութեան հետ, ուստի և եղել է թէ իշխաններից և թէ ժողովրդից աւելի զարգացած և մտաւորապէս աւելի զօրեղ գասակարդը: Այս սլատճառով էլ նա ահագին ազդեցու-

թիւն է ունեցել ժողովրդի վրայ, որի և պաշտպանը ու սպասաւորն է եղել:

Այս է պատճառը, որ ազգի գոյութեանը վտանգ սպառնալու րոպէներին՝ հոգեորականը աւելի դիւրագոյաց է եղել և առաջնորդ ազգի ինքնոյրունութիւնը պահպանելու գործում: Բողոքի և ապստամբութեան նոյն իսկ առաջին նշանաբանը այսպիսի ժամանակներում համարեա միշտ բարձրացնողը եղել է հայ հոգեորականը: Այսպէս երբոր մոգերը պարսից զօրքի հետ մտան Բագրևանդ և Անդղ գիւղում կամեցան կոտորել եկեղեցու դուռը՝ Ղևոնդ երէցը առանց նախարարների հաւանութեան, առանց նոյն իսկ եպիսկոպոսների հետ խորհրդակցելու՝ ժողովրդի հետ յարձակում է գործում մոգերի վրայ և սարսափեցնելով նրանց ցրում է: Այստեղից է ապստամբութեան սկիզբը: Ահա թէ ինչու Դենչապուհը Ղևոնդին է համարում հայ ազգի թշուառութեան պատճառը և ուղղում է Ղևոնդ երէցին հետեւեալ խօսքերը ըստ Փարպեցու. «Եւ ի քո խրատուէ աւելի ևս կորեաւ աշխարհն հայոց»:

Ոչ միայն ապստամբութեան սկիզբը հայ քահանան է դնում, այլ և պատժուելու ժամանակ էլ առաջինն է բարձրանում դահճի սրի առաջ:

Երբոր պարսից ատեանը դատապարտում է մահուան ապստամբներին՝ նոյն Ղևոնդ երէցը առաջարկում է կաթողիկոսին, որ նա առաջինը գլխատուի, ասելով նրան «Մատիր, յառաջեա ընդդէմ սրոյն, զի դու աստիճանաւ չի վեր ես քան զամենեւեան»:

Այսպէս հայ հոգեորականութիւնը Վարդանանց պատերազմի ժամանակ երկրի տէրն է և պատասխանատուն, ժողովրդի սպասաւորն էր և տէրը:

Նղիշէի խօրքերով Արշակունեաց թագաւորութեան բարձուելուց յետոյ եկեղեցականութիւնը լիովին իշխող էր երկրում: Եկեղեցականութիւնը այնքան զօրեղ էր, որ կարող էր Աստուծոյ պատուիրանները ուրացողի

դէմ զինել նրա մտերիմներին, որոնք հնազանդւում էին հոգեւորականի հրամանին: «Ձեռն եղբօր հարազատի ի ամերձաւոր իւր լիցի՝ որ անցեալ իցէ ըստ ուխտ պատուիրանին Աստուծոյ, և մի խնայեցէ հայր յորդի, և ամի ակն առնուցու որդի հօր պատուոյն. կին կռուեսցի զքնդ առն ամուսնոյ, և ծառայ դարձցի ընդդէմ տեառն իւրոյ. օրէնք աստուածային կացցեն թագաւոր ի վերայ ամենայնի, և ի նմին օրինաց ընկալցին յանցաւորք զպատիւս դատապարտութեան»:

Երբոր արդէն քրիստոնէութիւնը այսքան խոր արմատներ էր դրել հայ երկրի մեծագոյն բաժնի մէջ՝ ահա այսպիսի ժամանակ քաղաքական հանդամանքների շնորհիւ պարսից Սասանեան արքունիքում միտք ծագեց ոչնչացնել այդ ոյժը և հայերին աւելի սերտ կապելու համար Պարսկաստանի հետ՝ Յազկերտի իմաստուն խորհրդատուն կամեցաւ քրիստոնէութիւնը ջնջել հայաստանից:

Հայերը իբրեւ քրիստոնեայ ժողովուրդ աւելի յարուում էին դէպի յոյները: Բայէն էլ յարմարաւոր էր: Բիւզանդական Յունաստանը Թէոդոս կայսեր ժամանակ արդէն թուլանում էր. կայսրը ինքն էլ, ապիկար մի մարդ էր և այս հանգամանքների մասին Հայաստանում ոչինչ հասկացողութիւն չունէին և կարծում էին, որ դարձեալ քրիստոնեայ Բիւզանդիոնը անօգնական չի թողնի կրօնակից մի ժողովուրդ: Բայց մի թէ բոլոր Հայոց պատմութիւնը քաղաքագիտական մեծամեծ սխալների մի անվերջ շարք չէ: Մի թէ դեռ մի քանի տարի առաջ նոյնպէս քրիստոնեայ Եւրոպայի քաղաքական ձգտումներին և քաղաքագիտական հարցերի անձանօթութեան շնորհիւ չէր, որ տաճկական կոտորածների զոհ եղանք մենք:

Այո, նոյն վիճակն է և այսօր: Նոյնպէս հզօր տէրութիւնների ձգտումների առարկայ, նոյնպէս մեր հայրենիքը կռուածադիկ օտարների, նոյնպէս մեր դրութիւն

նը երկդիմի և վառնդաւոր: Յազկերտ թագաւորի իմաստուն հազարապետ Միհրներսէհը նոյնպէս կարծում էր, որ հայ ժողովուրդը իշխանութեան հնազանդ և հաւատարիմ պահելու համար կարեւոր է նորա կրօնը, լեզուն և էութիւնը խանգարել և հնարքով կամ բռնութեամբ տիրող ազգին նմանեցնել, Յոյներից բոլորովին օտարացնելու համար էր, որ պարսիկները աշխատում էին մեր նախահայրերին կրակապաշտ դարձնել: Ղազար Փարպեցին թագաւորին Միհրներսէհի տուած խորհուրդը հետեւեալ կերպով է պատմում.— «Գիտէք զաշխարհն Հայոց՝ թէ սրպէս մեծ է և պիտանի, և մօտ սահմանակից է կայսեր իշխանութեան, և զօրէնս և պաշտօն զնոյն ունի, զի կայսր զիշխանութիւն նոցա ունի, և եթէ մերոց օրինաց ընտանեցուցանեմք զնոսա և ընդերնուն... այնուհետեւ զձեզ սիրեն և զՍրեայ աշխարհն ընդ մեր սերտ սիրով և միաբանութեամբ»:

Այսպէս բանից դուրս է գալիս, որ Պարսից Սասանեան մինչև անգամ շատ խելացի աշխարհականները մեզ հալածելու միտք էին յղանում յոյներից մեզ հեռացնելու համար, որովհետեւ մենք առանց օրե է օգուտ ստացած լինելու յոյներից միշտ սակայն ձգտում էինք յունական կրթութեան և քաղաքականութեան: Ջարմանալի է, որ Հայաստանի արեւմտեան մասը աւելի էր ճնշուած յոյներից քան արեւելեանը պարսիկներից, որոնք երկար ժամանակ մեր երկիրը կառավարում էին Արշակունի հայ թագաւորներով, իսկ յոյները միշտ յոյն կուսակալներ էին դնում և ամեն կերպ աշխատում էին մեռցնել հայի ազգային ինքնուրոյնութիւնը:

Պատկերը բոլորովին համապատասխան է մեր ներկայ քաղաքական դրութեան: Թուրքիայի կատարած դերը մեր վերաբերմամբ բոլորովին նման է Յազկերտ պարսից թագաւորի նպատակներին, որ ուժով կամենում էր հայ քաղաքակրթութիւնը և հայ տարրը ոչնչացնել, որովհետեւ վախենում էր հայի համակրութիւնից դէպի

յոյնը և Եւրոպան: Եթէ հայը համակրութիւն չտածէր դէպի Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը՝ Պարսկաստանը աւելի համբերող էր, աւելի ինքնուրոյնութիւն է տալիս մեզ քան նոյն յոյները, որոնց սիրելու պատճառով մենք հալածանքի ենթարկուեցինք դարերի ընթացքում: Բայց այսօր մի՞թէ նոյնը չէ, մի՞թէ մեզ չեն կոտորում Եւրոպական քաղաքակրթութեան ձգտելու համար և մեր ապերախտ հաւատակիցների շնորհիւ, որոց չենք դադարում համակրելու: Միքայէլ փաշան ասում է, որ մենք այժմ, երբ կարող ենք հանդարտ և անկողմնակալ աչքով տեսնել այն ժամանակուայ դործերը, պէտք է սըխալմունք համարենք մեր նախնիքների ատելութիւնը պարսից դէմ և դէպի յոյները ունեցած համակրութիւնը: Սասանեան տէրութիւնը թէև աւելի կենդրոնացած էր և նահանգները կառավարում էր ժառանգաբար որդւոց որդի յաջորդող կուսակալներով, բայց Հայաստանը, Վրաստանը և Աղուանքը առանձին վիճակ ունէին և բընիկ ազգային իշխանների ձեռքով էին ապրում, որ միմիայն հարկատու էր Պարսից: Սակայն անխաղաղասէր նախարարները իրանք խնդրեցին պարսից մարդպանութիւն մտցնել երկրի մէջ: Նախարարների մի մասի անհայրենասիրական քաղաքականութիւնը յայտնի չափով բացատրւում է հոգեւորականութեան ուժեղանալով: Հոգեւորականութիւնը ահագին ազդեցութիւն ունէր քաղաքական գործերի վրայ ևս: Արքայական աթոռի հետ զուգընթացաբար զարգացել էր Հայաստանում կաթողիկոսական աթոռը, որի տէրը Թագաւորի պէս Արշակունի Պարթև իշխանական ցեղից էր սերւում և ժառանգաբար գահի էր արժանանում: Հոգեւորական իշխանութեան խորհրդով էին նշանակւում շատ սպարապետներ, իշխաններ և երբեմն էլ Թագաւորներ:

Դրացի հզօր Թագաւորները նրանց խնդիրը և միջնորդութիւնը աւելի էին յարգում քան աշխարհական իշխաններինը: Այս հանգամանքը, ասում է Միքայէլ փա-

շան, յայտնի նշանակութիւն ունի բացատրելու համար թէ ինչու կային նախարարներ, որ Վասակի հետ միասին համամիտ էին կրակապաշտութիւն մտցնելու մեր երկիրը, Բացի այս՝ նախարարների շատ տոհմեր դեռ իսկական քրիստոնեաներ չէին և այս պատճառով ենթարկուում էին հոգեւորականութեան կշտամբանքներին։ Հոգեւորականութեան հակառակ իշխաններից էր և Վասակ Սիւնեաց իշխանը, որ ձգտում էր Սիւնիքի թագաւորական դահը ձեռք բերելու։

Բայց թէ ինչու համար Վասակը կարողացաւ Սիւնեաց աշխարհում բազմաթիւ նախարարներ և համակրութիւն և գաղափարակիցներ գտնել յօգուտ պարսից արքունիքի՝ այս մասին մեր հեղինակը ասում է, որ թէպէտ և Տրդատի զօրութեան ահից Սիսականի լեռնոտ երկրում քրիստոնէութիւնը մուտք գտել էր, բայց իրօք դեռ հեթանոսութիւնը յարատեւում էր իւր գոյութիւնը։ Այստեղ էլ հոգեւորականութիւնը ամեն կերպ աշխատում էր սակայն իւր ազդեցութիւնը զօրեղացնելու և այս երկրում, ուստի և տիրել ժողովրդին և զօրութեամբ գերազանցել իշխաններին։ Բացի այս հոգեւորականութեան յաղթանակը կնշանակէր և Մամիկոնեան տան յաղթանակ, որ բոլորովին ցանկալի չէր Վասակին, որովհետեւ առանց այն էլ նախարարների մեծամասնութիւնը և հոգեւորականութիւնը աւելի կապուած էր Վարդանի հետ։ Եթէ Վասակը միանար Վարդանի հետ և եթէ ազգային անկախութիւնը ընդհանուր ուժերով վերահաստատուէր իսկ՝ Վասակը պիտի դառնար նշանաւոր նախարարներից մինը և այսուամենայնիւ Վարդանից ոչ զօրաւոր և ոչ էլ ժողովրդական։

Իսկ դառնալով Յագկերտի մտադրութեանց կուսակից և հաստատելով Հայաստանում կրակապաշտութիւն, նա յոյս ունէր պսակելու իւր գլուխը Հայաստանի թագով։ Կային եւ մասնաւոր պատճառներ, որ ստիպում էին Վասակին հայրենիքի և ազգի կորուստը ընտրելու և ոչ զոհելու սեփական փառասիրութիւնը և ոխը։ Նրա

երկու որդիքը Բաբելը ու Ատրնեբսեհը այդ ժամանակ Յազկերտի արքունիքում պատանդ էին։ Սակայն ոչ Յազկերտը և ոչ նոյն իսկ Վասակը ոչինչ հասկացողութիւն չունէին հայ ժողովրդի հոգեկան և բարոյական եռանդի պաշարի մասին և ոչ էլ գիտէին, որ հայի ներքին անկախութեան սէրը չափազանց մեծ է։ Մինչև այսօր էլ մեզ տիրապետող ազգերը այս պատմական իրողութիւնը լաւ չգիտեն։ Ոչ Յազկերտը և ոչ նոյն իսկ Վասակը չէին կարծում, որ հայ ժողովուրդը կատաղի դիմադրութիւն ցոյց կտայ իւր հաւատը ճշնողներին։ Վերջը պարզուեցաւ, որ Յազկերտին խաբել էին և հաւատացրել, որ հայերը առանց ապստամբութեան կընդունեն կրակապաշտութիւնը։ Այս երեւում է նրանից, որ թագաւորը սաստիկ ստորջաղաւ հայկական ապստամբութեան վրայ և խոստացաւ Վասակին դատաստանի մատնել, երբոր տեսաւ թէ ինչպէս եկեղեցականների հրամանով Հայաստան աշխարհը, արք և կանաք մի սիրտ, մի հոգի դառած, զէնքը ձեռքներին արհամարհեցին Սասանեան ահեղ պետութեան հրամանը։ Վասակի խաբեբայութիւնը իմանալուց յետոյ Յազկերտը բարկացաւ յոյժ և ի խոր խնոցեցաւ և դառնացաւ յանձն իւր և ասէ անսուտ երդումամբ. եթէ ապրեսցէ անօրէնն այն ի մեծ պատերազմէն, մեծաւ անարգանօք տամ ըմպել նմա զբաժակն ադառնութեան մահուա—և Յազկերտը սրանից հազարաւոր տարիներ առաջ աւելի իմաստուն գահակալ էր քան մեր ժամանակի սուլթան Համիդները, որովհետև նա արդարև իրեն խաբող նախարարներին և զօրապետներին դատի էր ենթարկում և պատժում, այլ ոչ չքանչաններով զարդարում նրանց։

Գալով հեղինակի կարծիքին Նդիշէի պատմագրի մասին՝ դիտելու է, որ ըստ Միքայէլ փաշայի՝ Նդիշէի գիրքը թէ ազգային վէպի բոլոր բարեմասնութիւններն է կրում, նրա զգացմունքները սրտաշարժ են և գոյտալիկ, բայց նրա երկը ի վերայ այսր ամենայնի ժամա-

նակի հանդամանաց և սովորութեանց ճշմարտատիպ պատկերն է։ Այս դրքի մէջ, ասում է հեղինակը, դուք կը տեսնէք Սասանեանց դատաստանական և վարչական ձևը, դրացի աղդի ու վիճակը, նրա փոխադարձ վերաբերմունքը, Հայոց կանանց վիճակը, առտնին կեանքը, զարգարանքը, կարասիքը, կերակուրները, որպէս և կիմանաք թէ հայ ժողովուրդը քանի տեսակ մարդիկներէից է կազմուած, ի՞նչ էր իւրաքանչիւրի վիճակն ու դորժը, որչափ և ի՞նչ տեսակ հարկեր կհատուցանէին, ի՞նչ դրութեան էր երկիրը և այլն և այլն։

Միևնոյն ժամանակ Նիլիէն եկեղեցական հաւատացող փիլիսոփայ է։ Ուրքան էլ սակայն նա կրօնական բռնունջգացմունքներով է տոգորուած, սակայն նա ճշմարտապատում է։ Բարկութիւնը չի կուրացնում նրան; նա սիրելիների սխալանքը պատմում է, որպէս և ատելիների բարեմասնութիւնները, թէև միշտ հաւատարիմ է իւր այն գաղափարին որով քրիստոնէութեան զարգանալուն ցանկացող է, սիրելի է և գովելի նրա աչքում, իսկ ամեն հաւատի թշնամի սև և ժանդ։

Գրքի միւս գլուխները վերաբերում են պարսից հին կրօնին և լեզուին։ Հեղինակը շատ մանրամասն տեղեկութիւններ է տալիս, մանրակրկիտ բացատրութիւններ և ծանօթութիւններ է հաղորդում, որպէս և վարդանանց պատմութեան բնագրին կցած են բազմաթիւ հետաքրքրական յաւելուածներ, լեզուագիտական, աշխարհագրական և պատմական համեմատութիւններ և դիտողութիւններ։ Գրքի այս բաժինները գլխաւորապէս մասնագիտական հետաքրքրութիւն են շարժում, ուստի և Նիլիէի պատմագիրը մի անգամ ևս կարգաւ ցանկացողին խորհուրդ ենք տալիս անպատճառ կարգաւ Միքայէլ փաշայի այս նշանաւոր գիրքը։

Գ. ՆՆԳԻԲԱՐԵԱՆ